

Урбановіч, Р.Ю.
студэнт 3 курса
Навуковы кіраўнік: Ю.І. Унуковіч

КОМПЛЕКС ТРАДЫЦЫЙНАЙ АРХІТЭКТУРЫ ВЯСКОВАГА НАСЕЛЬНІЦТВА БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКАГА ПАМЕЖЖА Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIX – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XX СТ.

У дадзенай працы асноўны акцэнт зроблены на выяўленні агульнага і адрознага ў разгляданай частцы комплексу традыцыйнай матэрыяльнай культуры паміж беларускім, літоўскім і польскім насельніцтвам. Такі падыход абумоўлены тым, што ў разгляданым рэгіёне яшчэ з часоў сярэднявечча з'яўляюцца першыя славянскія пасяленні [1, с. 115; 2, с. 144–145]. У пазнейшыя часы ўзровень славянскай прысутнасці павялічваецца, разам з развіццём працэсаў моўнай і культурнай асіміляцыі аўтахтоннага насельніцтва. У якасці фактараў гэтых працэсаў даследчыкі вылучаюць, па-першае, рознасць ўзроўняў сацыяльнай прэстыжнасці тых ці іншых моваў у розныя перыяды. Так, лічыцца, што замацаванню беларускай мовы ў рэгіёне ў якасці мовы камунікацыі паміж рознымі этнічнымі і сацыяльнымі групамі (а пазней і як роднай мовы) спрыяў той факт, што валодаючы беларускай мовай, селянін мог неяк паразумецца не толькі з такімі ж як ён сялянамі, але і з рускай адміністрацыяй, і са збольшага польскамоўным мясцовым набілітэтам [3, с. 67–68; 4, с. 343]. Акрамя таго, важным фактарам у асіміляцыйных працэсах лічыцца наяўнасць змешаных шлюбавых паміж літоўскім і беларускім насельніцтвам [3, с. 65].

Такім чынам, гэтыя працэсы абумовілі ўзнікненне ў рэгіёне беларуска-літоўскага памежжа заўважнай групы славянамоўнага насельніцтва ўжо ў пачатку XIX ст.; шмат у якіх мясцовасцях фіксавалася сітуацыя білінгвізма. З гэтай прычыны, на нашу думку, пэўную актуальнасць мае вывучэнне рознага тыпу часткаў комплексу матэрыяльнай і духоўнай культуры насельніцтва рэгіёна: падобныя даследаванні закліканы дапамагчы высветліць узровень і характар культурных агульнасцяў і адрозненняў паміж рознымі групамі насельніцтва рэгіёну, у залежнасці ад моўнай і этнічнай прыналежнасці. Падобнага кшталту звесткі, на нашу думку, былі б карысныя таксама і ў даследаваннях, прысвечаных этнічнай гісторыі рэгіёну, ў прыватнасці для высвятлення характару і сутнасці працэсаў сістэматызацыі культурных адрозненняў у асобныя этнічныя статусы [5, с. 103].

Такім чынам, мэтай гэтай працы з'яўляецца апісанне комплекса традыцыйнай жылой і гаспадарчай архітэктуры вясковага насельніцтва рэгіёна беларуска-літоўскага памежжа ў другой палове XIX – першай палове XX ст. Важна адзначыць, што з прычыны спецыфічнага этнічнага складу насельніцтва, асобны акцэнт робіцца на такой сферы, як намінацыі розных аб'ектаў і з'яваў азначанай часткі матэрыяльнай культуры, што, на нашу думку, з'яўляецца істотным для высвятлення спецыфікі культурнай сітуацыі ў рэгіёне ў разглядаемы перыяд.

Жылыя пабудовы. Асноўным тыпам жылой пабудовы ў народнай культуры беларуска-літоўскага памежжа ў другой палове XIX – першай палове XX ст. была зрубная хата [6, s. 104; 7, s. 176; 8, s. 25]. На тэрыторыі разглядаемага рэгіёну вылучаецца некалькі тыпаў хатаў. Першым, і найбольш простым варыянтам ёсць аднакамерная хата, якая складалася, адпаведна, з аднаго памяшкання. Такія хаты ўжо ў другой чвэрці XX ст. складалі хутчэй выключэнне, чым правіла, і сустракаліся ў асноўным сярод найбяднейшых сялян [8, s. 27]. Былі выпадкі, калі аднакамерныя хаты існавалі ў якасці часовай формы жылога памяшкання; пазней, з паляпшэннем маёмаснага становішча, планавалася дабудаваць да іх іншыя памяшканні. Таксама існавалі двухкамерныя хаты, якія складаліся з уласна хаты і сеняў, якія адыгрывалі ролю сховішча для гаспадарчых прыладаў, а таксама, у моцныя маразы, служылі прытулкам для свайскай жывёлы. У бяднейшых хатах сені маглі быць накрытыя аднаскатным дахам, уласцівым для невялікіх прыбудоваў, часам абапёртым на балкі тарцавой сцяны хаты. Больш распаўсюджаным быў варыянт, у якім сені былі накрытыя тым жа дахам, што і хата. У такіх выпадках, часам, сені перагароджваліся для стварэння асобнай прасторы, якая мела назву “камора” альбо “катух” (уласцівая толькі для Віленшчыны назва [9, с. 438]), у якой звычайна захоўваліся запасы бульбы альбо збожжа [7, s. 177]. Хаты багацейшых сялян нярэдка былі трохкамернымі і складаліся з уласна хаты, сеняў і гаспадарчай часткі. “Камора” (“істопня”, “varivnia” альбо “бакофка”) – асноўны элемент гаспадарчай часткі. У каморы звычайна стаялі простая гліняная печка (абслугоўвала гаспадарчыя патрэбы) і жорны (на іх малолі зерне), а таксама захоўваліся прадметы хатняга начиння і знаходзіліся засекі для запасаў зерня; у рэдкіх выпадках гаспадарчая частка была прадстаўлена яшчэ і *складам* – асобным памяшканнем, вельмі простым і слаба ўцэпленым, якое было прызначана для захоўвання ў ім гаспадарчых прылад [7, s. 178]. У двух- і трохкамерных хатах абавязкоўва меўся паддашак, які маў назву *лухт* [9, с. 719] альбо *гара*, дзе захоўваліся запасы харчавання (мяса, яблыкі і

г.д.), часам некаторыя гаспадарчыя прылады (напрыклад, ткацкі інвентар) [7, s. 179]. Падобнага кшталту тыпалогія жылых пабудоў фіксуецца на ўсёй тэрыторыі памежжа, ад ваколіц Друскенік да Браслаўшчыны [7, s. 175; 8, s. 24], без заўважных адрозненняў паміж беларускім і літоўскім насельніцтвам [8, s. 21].

У хаце абавязкова была покуць, якая таксама мела назву “кут”. Там стаяў стол (зафіксаваная літ. форма “skomja”, якая паходзіць ад славянскага “скам’я” [10, с. 141]) з лавамі вакол яго (літ. “suolai”), у багацейшых хатах – “канапамі” (лавы з аздобленымі разьбой драўлянымі парэнчамі). Насупраць стала – яшчэ адна лава (“зэдль”, “слон”, “аслон”). У куце над сталом віселі абразы. У праваслаўных і суседніх з імі каталіцкіх вёсках яны нярэдка віселі ў абодвух кутах тарцавой сцяны, у праваслаўных заўсёды разам з упрыгожанымі тканым арнаментом (“крыжыкамі”) ручнікамі [7, s. 179]. Каля бакавой сцяны побач з дзвярыма звычайна стаяла печ [10, с. 134]. Такое размяшчэнне паходзіць яшчэ з часоў суцэльнага панавання курных хат і садзейнічала хутчэйшаму выхаду дыма ў сени. У сярэдзіне XIX ст. курныя хаты былі распаўсюджаныя амаль паўсюдна на тэрыторыі рэгіёну [10, с. 135]. Яшчэ і ў 20-я – 30-я гг. XX ст. курныя хаты нярэдка сустракаліся па ўсёй тэрыторыі беларуска-літоўскага памежжа. У гэты перыяд шмат да якіх печаў дабудовваліся трубы, а новыя хаты рабіліся адразу ў сучасным варыянце [7, s. 180]. Печ уключала ў сабе таксама знешнія “пячуркі” – накіраваны палічак для захоўвання прадметаў, якія кепска пераносяць вільгаць (мыла, запалкі) [7, s. 181]. Паміж дзвярыма і печчу захоўваліся элементы хатняга начыння, якія выкарыстоўвалі жанчыны: хлебная лапата, памяло, качарга, ухват (які часам быў называны “вільцы”), чапалка (прылада для смажання бліноў), сякач для бульбы, мяшалка [7, s. 181–182]. Уздоўж бакавой сцяны з печчу размяшчаліся ложка, звычайна вельмі проста ўбраныя [11, s. 358]. Нават у вялікіх сем’ях іх колькасць звычайна не перавышала трох, а значна часцей сустракаліся хаты з адным-двума ложкамі. Побач з імі часам ставіліся палаці (“полы”), якія ўяўлялі сабою неапрацаваныя шырокія дошкі, пастаўленыя на пні [7, s. 182; 10, с. 135]. Дзеці (акрамя самых малых) спалі таксама на лавах, а часам і на зямлі ля печкі. Летам усе хто мог выбіраліся спаць у гумны альбо адрывы, а найбольш прывілеяваная частка сям’і (гаспадар з гаспадыняй і самымі маленькімі дзецьмі) – у свіран [7, s. 182 – 183]. Вечарамі хата звычайна асвятлялася лучынамі [11, s. 361; 7, s. 195].

Часам на хатах сустракаліся рознага кшталту розныя ўпрыгожванні з матывамі, якія тыпалагічна адносяліся да культуры іншых сацыяльных

груп – шляхецкіх палацаў, касцёлаў і г.д. Гэта тлумачыцца тым, што цесляры, якія дапамагалі ў пабудове дома, імкнуліся пераймаць узоры высокай культуры [6, s. 101].

Гаспадарчыя пабудовы. Значна большая разнастайнасць назваў панавала ў сферы гаспадарчых пабудоваў. Напрыклад, для названня свірнаў на тэрыторыі Віленшчыны ужывалася пяць варыянтаў: “свіран”, “клець”, “амбар”, “круглік” і “спіхж”. Найбольш распаўсюджанай з’яўляўся варыянт “свіран” / “svirnas”, які можна сустрэць на тэрыторыі амаль што ўсёй Віленшчыны [4, с. 395–396]. Затым ідзе варыянт “клець” / “klietis”, які сустракаецца ў цэнтральнай частцы рэгіёну, як у беларуска- і польскамоўных, такі ў літоўскамоўных вёсках [7, s. 196]. Цікава, што А. Кіркор у сваёй працы “Этнаграфічны позірк на Віленскую губернію” вылучае “свіран” і “клець” як дзве асобныя пабудовы, хоць і не вельмі ясна размяжоўваючы іх прызначэнне [10, с. 136]. Варыянты “амбар” і “круглік” сустракаліся ў паўднёва-ўсходняй частцы Віленшчыны. Назва “амбар” лічыцца запазычаннем з рускай мовы, і частотнасць яе ўжывання прынята звязваць з уплывам праваслаўнай культуры (для прыкладу, у другой палове ХХ ст. яна зафіксавана толькі ў Пастаўскім раёне [13, с. 79]). Форма “круглік” фіксуецца толькі ў адной вёсцы Вілейскага павету. Функцыянаванне формы “спіхж” (“spichrz”) асацыіруецца з польскай культурай; яна (форма) фіксуецца ў вёсках, з параўнальна вялікім узроўнем прысутнасці польскай мовы, у першую чаргу ў ваколіцах Вільні і на захад і паўночны захад ад яе [7, s. 197]; у Цэнтральнай Беларусі фіксуецца падобная форма – “спіжарня” [12, с. 537]. Акрамя таго, у ваколіцах Друскенікаў фіксуецца ўжыванне слова “камага” для простага і маленькага памяшкання, ў якім маглі захоўвацца як сельскагаспадарчыя прылады, так і запасы харчавання [8, s. 42].

Падобная разнастайнасць назіраецца і ў назвах засекаў. Найбольш распаўсюджанай з’яўляецца форма літоўскага паходжання “аруды/гаруды” (літ. “aruodai”). У тых мясцовасцях, дзе сустракаецца тэрмін “засекі” (звычайна там свіран называўся “спіхжам”), ім традыцыйна пазначалі засекаўныя каморы, у той час як апаведнае месца ў самім “спіхжы” звалася “арудамі”. Увогуле, тэрмін “аруды” сустракаецца паралельна з усімі тыпамі менавання асноўных гаспадарчых памяшканняў, у той час як у “свірнах” сустракаецца таксама азначэнне “застаронак”, а ў “спіхжах” – “закрама” [7, s. 197].

Агульнай рысай для ўсіх тыпаў свірнаў з’яўляецца па-першае такая архітэктурная рыса як размяшчэнне на фундаменце (як правіла, каменным) [7, s. 197]. Акрамя таго, сустракаюцца два асноўныя тыпы

планіроўкі свірнаў (вызначаныя па прыкмеце размяшчэння ўваходу і засекаў-“арудаў” унутры свірна: свірны з уваходам у тарцавой сценцы (у такіх свірнах засека атачаюць тры астатнія сцяны) і свірны з уваходам у доўгай бакавой сцяне (у гэтым выпадку засека знаходзяцца каля супрацьлеглай сцяны) [7, s. 197].

Нярэдка сяляне Віленшчыны надавалі аздабленню свірнаў больш увагі, чым нават аздабленню хаты (на адным двары маглі суіснаваць крытая саломай хата і крыты дошкамі свіран). Уваходы ў свіран маглі аздабляцца разьбою, параўнальна складанай архітэктурай ганку (з дахам, абапёртым на невялікія драўляныя калоны) [7, s. 198].

Унутры свірнаў, акрамя сусекаў, знаходзіліся таксама вялікая колькасць розных скрыняў, прадугледжаных для захоўвання тых ці іншых запасаў харчавання альбо гаспадарчых прылад [7, s. 198]. Паводле некаторых звестак, у свірнах нярэдка ставіліся печы, прынамсі ў цэнтральнай частцы рэгіёну [10, с. 136].

Асноўнай назвай памяшканняў для свойскай жывёлы на Віленшчыне ў першай палове XX ст. з’яўлялася форма “хлеў”. Акрамя таго функцыянавалі і формы “твартас” (літ. “tvartas”) і “стадола” (польск. “stodoła”). Маленькія памяшканні для невялікай жывёлы называліся таксама “хлевушкамі” і “свінярнікамі” [7, s. 198]. Абсалютная большасць хлявоў была пабудавана досыць прымітыўна, уяўляла сабою зрубныя прамавугольныя пабудовы, пастаўленыя з груба апрацаванага дрэва, пакрытыя двухскатным альбо чатырохскатным дахам, з простымі драўлянымі варотамі, якія замыкаліся на прымітыўная драўляныя засовы. Унутраная прастора хлявоў дзялілася драўлянымі перагародкамі (“загародкамі”), адмяжоўваючы месца для розных відаў гаспадарчай жывёлы [7, s. 198]. “Хлевушкі” / “свінярнікі” ўяўлялі сабою яшчэ больш прымітыўныя пабудовы, звычайны прыбудаваныя да большых будынкаў і накрытыя аднаскатным дахам [7, s. 198].

На тэрыторыі Віленшчыны розныя назвы таксама сустракаліся для будынкаў, у якіх захоўвалася збожжа. Найбольш папулярнай назвай было “гумно”, але ўжываліся і назвы “ток”, “пуня”, “адрына” [10, с. 136] ці “клона” [9, с. 478]. У літоўскамоўных вёсках звычайна выкарыстоўвалі назвы “klonas” альбо “gumnas” ці “daržynė” (як літоўскі варыянт намінацыі “адрына”). У шляхецкіх засценках (відавочна, пад уплывам высокай польскай культуры) па ўсёй тэрыторыі беларуска-літоўскага памежжа [14, с. 568] выкарыстоўвалася назва “стадола” [7, s. 202]. Цікава, што традыцыйныя назвы гумнаў у пэўных выпадках могуць быць звязаны з этнічнай свядомасцю насельніцтва: “Polacy mają humna, a ruskie budują toki” [7, s. 202] (“У палякаў гумны, а рускія будуюць токі” –

рэд.). У гэтым кантэксце значэнне набываюць і архітэктурныя адрозненні – “ruski tok” (“рускі ток” – рэд.) мае ўваход ў адной з больш вузкіх сценаў, а “katolickie humno” (“каталіцкае гумно” – рэд.) – з больш доўгіх. Акрамя таго, назва “ток” сустракаецца на паўночна-усходняй частцы рэгіёну. Назва “пуня” сустракаецца ў ваколіцах Дзісны, дзе адрознівалі ўласна “пуню”, як будынак для захоўвання збожжа, ад “току” (будынку, ў якім збожжа малацілі). Назва “адрына”, ў першай палове XX ст., хоць і асацыявалася ў некаторых мясцовасцях з пабудовай для захоўвання збожжа, на большай частцы беларуска-літоўскага памежжа ў гэты перыяд сталася назвай для меншай па памерах пабудовы, прызначанай для захоўвання сена, саломы і, часам, неабмолатага збожжа [7, s. 202]. Таксама, паводле пэўных звестак, часам ў пунях трымалі, прынамсі ў XIX ст., канёў [10, с. 136].

У мясцінах, дзе былі пашараны назвы “гумно”, “адрына”, альбо “пуня”, месца, на якім малоцяць, звычайна называлася “токам”, у той час як у вёсках, дзе “токам” называлася сама пабудова, месца малацёбы называлі “малатнёй”, “тачышчам” альбо “такавішчам”. У літоўскамоўных вёсках гэтае месца называлася “podas”. Прылада для малачэння мела назву “кука”, альбо “гуга” ці “шляна” [7, s. 202]. Агульнай для большасці мясцовасцяў Віленшчыны гумнаў архітэктурнай асаблівасцю былі вялікія двускатныя дахі, якія перакрывалі каркас будынку і нярэдка даходзілі амаль да зямлі, месцамі настолькі блізка, што гумно нагадвала шалаш. Часам гэтыя дахі рабіліся чаторыхскатнымі, у некаторых выпадках бакавыя скаты былі вялікія і падпіраліся калонамі, ствараючы асобную прастору – “прыгуменнік” (у літоўскамоўных вёсках – “priklojmas” [7, s. 203] (нешта накшталт сеняў у хаце – месца для захоўвання гаспадарчых прыладаў). Тыя часткі току, дзе непасрэдна клалася збожжа, называліся “страніцамі”, “застаронкамі” альбо “торпамі” (“торп” таксама ў некаторых мясцовасцях з’яўляўся мерай аб’ёму збожжа). У першай палове XX ст. ў большасці мясцовасцяў “застаронкамі” называліся ўжо толькі перагародкі, якія адасаблялі “торп” ад асноўнай прасторы “току” [7, s. 203–204]. На поўначы Віленшчыны (дзе гумны былі традыцыйна большымі па памерах) у гумнах нярэдка сустракаліся асобныя часткі для сушкі абмалочанага збожжа – “асеці” альбо “еўні” (у літоўскамоўных вёсках – “jaunias”), у якіх знаходзілася печ. Паводле А. Кіркора, у некаторых мясцовасцях рэгіёну, “стадолай” называліся менавіта гумны без “асеці” [10, с. 136]. Маглі сустракацца дадатковыя часовыя прыбудовы для размяшчэння збожжа, якое не змясцілася ў гумно – “стогі” альбо “брогі” [7, 204].

Акрамя вышэйназваных пабудоваў на двары ў селяніна звычайна прысутнічалі такія пабудовы як пограб, які звычайна называўся ўласна “пограб”, альбо, калі быў пабудаваны параўнальна лепш за звыклы ўзровень, “склеп”/“skliepas” (безумоўна, пад уплывам польскай культуры) [7, s. 207]; “паветкі” – простыя пабудовы для захоўвання самых розных, не патрэбных на дадзены момант прадметаў хатняга начыння ці гаспадарчага інвентара [7, s. 207; 10, с. 136]. Можна таксама адзначыць, што ў сярэдзіне XIX ст. абсалютнай большасць будынкаў была крытая саламяным дахам [10, с. 136], у той час як ў другой палове XX ст. дах такога тыпу ўжо адназначна саступаў драўлянаму [7, s. 175].

Абагульняючы, можна зрабіць некаторыя высновы. У другой палове XIX – першай палове XX ст. на тэрыторыі беларуска-літоўскага памежжа фіксуецца пэўны комплекс традыцыйнай жылой і гаспадарчай архітэктуры, як у літоўскага, гэтак і ў беларускага і польскага насельніцтва. Адрозненні ўласна ў выглядзе альбо спосабах пабудовы будынкаў ва ўсім рэгіёне нязначныя; значна большая колькасць адрозненняў назіраецца ў сферы намінацыі аб’ектаў традыцыйнай архітэктуры. Часткова гэтыя адрозненні абумоўлены рознасцю моваў насельніцтва тых ці іншых мясцовасцяў, аднак шмат у якіх выпадках варыяцыі ніяк не звязаныя з этнічнай прыналежнасцю насельніцтва, і тыя ці іншыя формы намінацыі ўласцівыя як для славянамоўнага насельніцтва рэгіёну, гэтак і для балтамоўнага. З іншага боку, у асобных выпадках фіксуецца функцыянаванне спецыфічных асаблівасцяў гаспадарчых забудоваў і іх намінацыі як пабочных маркераў этнічнай прыналежнасці. У цэлым, аднак, можна казаць аб агульнасці комплексу традыцыйнай архітэктуры ў вясковага насельніцтва ў другой палове XIX – першай палове XX ст., што, ў сукупнасці з іншымі спецыфічнымі асаблівасцямі народнай культуры разглядаемага рэгіёну ў гэты перыяд, з’яўляецца істотным момантам для разумення агульнай культурнай (і, ў пэўных аспектах, этнічнай) гісторыі беларуска-літоўскага памежжа.

Крыніцы і літаратура:

1. Охманський, Е. Иноземные поселения в Литве XIII – XIV вв. в свете этнонимических местных названий / Е. Охманський // Балто-славянские исследования 1980 / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. – М.: Наука, 1981. – С. 112 – 131.
2. Таутовичус, А. З. Восточнолитовские курганы / А.З. Таутовичус // Вопросы этнической истории народов Прибалтики: по данным этнографии, археологии и антропологии / Под. ред. С.А. Таракановой и Л.Н. Терентьевой. – М. : Издательство АН СССР, 1959. – С. 128 – 153.

3. Внуковіч, Ю.І. Літоўцы Беларусі: этналагічнае даследаванне / Ю.І. Внуковіч. – Мінск : Беларуская навука, 2010. – 170 с.
4. Brückner, A. Polacy i Litwini: język i literatura / A. Brückner // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. – Warszawa-Lublin-Łódź-Kraków : Gebethner i Wolff, 1914. – С. 341 – 392.
5. Блум, Я-П. Этническая и культурная дифференциация / Я-П. Блум // Этнические группы и социальные границы: социальная организация культурных различий. Сборник статей / Под. ред. Ф. Барта, пер. с англ. И. Пильщикова – М.: Новое издательство, 2006. – С. 91 – 103.
6. Obst, J. Nasze dwory wiejskie / J. Obst // Kwartalnik Litewski. Wrzesień 1910. – Т.ІІІ. – Petersburg, 1910. – С. 95 – 130.
7. Baudouin de Courtenay-Ehrenkreuzowa, C. Kilka uwag i wiadomości o etnografii Województwa Wileńskiego / C. Baudouin de Courtenay-Ehrenkreuzowa // Wilno i ziemia Wileńska. – Wilno, 1930. – Т.І. – S. 173 – 218.
8. Gloger, Z. Dolinami rzek: opis podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy / Z. Gloger. – Warszawa : Nakład Ferdynanda Hösicka, 1903 – 185 s.
9. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5-ці т. Т.2. Д-Л / Уклад.: Ю.Ф. Мацкевіч, А.І. Грынавецкене, Я.М. Рамановіч і інш.; Рэд. Ю.Ф. Мацкевіч – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 728 с.
10. Киркор, А. Этнографический взгляд на Виленскую губернию / А. Киркор // Этнографический сборник, издаваемый Императорским русским географическим обществом. Выпуск III. – Санктпетербург : В типографии Эдуарда Праца, 1858 – С. 115 – 276.
11. Jucewicz, L. Litwa pod względem starożytnych zdabytków, obyczajów i zwyczajów / Skrześlona przez Ludwika z Pokiewa / L. Jucewicz. – Wilno: Nakładem Rubena Rafałowicza, 1846. – 381 s.
12. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5-ці т. Т.4. П-С / Уклад.: Ю.Ф. Мацкевіч, А.І. Грынавецкене, Я.М. Рамановіч і інш.; Рэд. Ю.Ф. Мацкевіч – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – 616 с.
13. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5-ці т. Т.1. А-Г / Уклад.: Ю.Ф. Мацкевіч, А.І. Грынавецкене, Я.М. Рамановіч і інш.; Рэд. Ю.Ф. Мацкевіч – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – 512 с.
14. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5-ці т. Т.3. М-П / Уклад.: Ю.Ф. Мацкевіч, А.І. Грынавецкене, Я.М. Рамановіч і інш.; Рэд. Ю.Ф. Мацкевіч – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 536 с.